

Katarzyna A. Sztomerska

Ikonografia Jarhibola w Świątyni Bela w Palmyrze

Krótką historia Palmyry

Na rozległej Pustyni Syryjskiej około 230 kilometrów na północny wschód od Damaszku znajduje się Palmyra. Jest to starożytne państwo - miasto położone w pustynnej oazie. Jego historia sięga II tysiąclecia przed naszą erą, kiedy to wędrownie plemiona upatrzyły sobie ową porośniętą palmami oazę i dały jej nazwę Tadmor. Pochodzi ona od arabskiego słowa *tamar*, który oznacza *palmę*, co przetłumaczono na łacińskie *Palmyra* (Ball 2001, p. 74). Osada zaczęła się rozbudowywać od 312 r. p. n. e. kiedy tereny te zostały zajęte przez Seleucydów. Od I w. n. e. mała osada rozrosła się i stała ogromnym ośrodkiem handlowym na głównym szlaku karawanowym pomiędzy zachodem a Dalekim Wschodem (Dirven 1999, p. 17). Od czasu panowania Tyberiusza (17-19 n. e.) władcy Palmyry uznali władzę Rzymu. W 129 roku n. e., za panowania cesarza Hadriana Palmyra uzyskała status wolnego miasta, a nazwana została „Hadrianową Palmyrą” (Hadrianoi Palmyneroi)(Michałowski 1968, p. 6). Dzięki wprowadzonym w stosunku do kupców poborom opłat, miasto wzbogacało się każdego dnia i rozrastało. Wzniesione zostały nowe budowle sakralne, takie jak Wielka Świątynia Bela, Świątynia Baalszamina, Świątynia Allat, a także budynki użytku publicznego, jak wielka kolumnada, tetrapylon, czy też jeden z większych teatrów na Bliskim Wschodzie.

Od 212 do 260 roku n. e. Palmyra posiadała status rzymskiej kolonii, ponieważ właśnie w roku 260, po wielkim zwycięstwie nad Persami, Odenat zwany Wielkim (gubernator miasta i dowódca wojskowy) przyjął tytuł księcia i stał się niezależny od Imperium Rzymskiego. Złote lata Palmyry szybko jednak dobiegały końca. Po śmierci władcy na tronie zasiadła jego żona, królowa Zenobia. Ostatecznie na początku 272 roku n. e. rzymskie wojska splądrowały i zniszczyły miasto, pojmując królową (Ball 2001, p. 80). Po tych wydarzeniach Palmyra już nigdy nie odzyskała dawnej świetności. Nawet próby odbudowy przez cesarza Dioklecjana w 25 lat później, nie przyniosły pożądanych efektów. Miasto czekało. Dopiero w VI wieku n.e., za panowania Justyniana zostały odbudowane mury obronne oraz wzniesiono bazyliki chrześcijańskie, również wiele

świętyń pogańskich przemianowano na przybytki chrześcijańskie, co utworzyło z Palmyry ważny ośrodek religijny (Michałowski 1968, p. 8).

W VII wieku n.e. na Palmyrę najechały wojska arabskie. Małej już wtedy osadzie w odzyskaniu świetności nie pomogło nawet przekształcenie świątyni Bela w cytadelę. Z powodu licznych trzęsień ziemi i burz piaskowych miasto ostatecznie straciło na znaczeniu. Trafiali tam już jedynie zagubieni kupcy i ciekawscy podróżnicy. I właśnie dzięki nim Palmyra została odkryta na nowo.

Sztuka palmyreńska

Palmyra rozdarta była pomiędzy dwiema kulturami. Z zachodu napływał hellenizm, ze wschodu - orientalizm. Te dwa style przeplatały się ze sobą, co zostało uwiecznione w architekturze i sztuce palmyreńskiej. Oprócz tego, wyróżniony został jeszcze styl archaiczny, nie powiązany z dwoma poprzednimi i zasadniczo różniący się od nich (Schulmerger 1970, p. 91-98).

Okres archaiczny został wyróżniony przez francuską misję archeologiczną, która po II wojnie światowej prowadziła wykopaliska na dziedzińcu świątyni Bela. Francuzi wydobyli serię fragmentów architektonicznych wykonanych z wapienia. Znalaziono również częściowo zachowaną rzeźbę pogrzebową.

Wraz z napływem Greków i Rzymian do Palmyry pojawia się hellenizm orientalny. Nie różnił się on zbyt od stylu występującego w innych ośrodkach Morza Śródziemnego. Szczególnie widoczny jest w architekturze Palmyry (zastosowany został porządek koryncki). W sztuce charakteryzował się frontalnym przedstawianiem postaci, w stroju i ozdobach typowych dla Greków i Rzymian (długie tuniki, zbroja, na głowie *kalathosy*).

Wpływy mezopotamskie widoczne są przede wszystkim w panteonie palmyreńskim. Wielu bogów pochodzenia babilońskiego przedstawiano w strojach typowo hellenistycznych, ale z atrybutami charakterystycznymi dla bóstw wschodnich, np. bycze rogi lub sierp księżyca na głowie Aglibola.

Religia w Palmyrze

Religia palmyreńska, jako jedna z nielicznych, składała się z mieszanki kilku różnych wierzeń. Zawierała w sobie elementy wiary syryjskiej, babilońskiej, greckiej, fenickiej oraz rzymskiej, a także kultury bogów, które przynieśli ze sobą Arabowie. Z powodu braku zachowanych tekstów mitologicznych, identyfikacja posągów poszczególnych bogów przysparza wiele trudności (Starcky, Gawlikowski 1985, p. 89). Panteon oazy liczy aż 60 bogów. Niektórzy lokalni bogowie mają swoje odpowiedniki w świecie zachodnim, np. grecki Zeus identyfikowany jest z Belem i Balshaaminem, a w Belu rozpoznawany jest również rzymski Jowisz.

Bel był bogiem pochodzenia babilońskiego. Wywodzi się najprawdopodobniej od Marduka- Bela (samo *bel* w języku akadyjskim oznacza *Pana, Władcę*)(Drijvers 1976,

p. 10). Najprawdopodobniej, na samym początku istnienia Palmyry nazywano go Bolem, na co wskazują imiona bóstw z nim występujących (Aglibol i Jarhibol), a także pierwotne sanktuarium (poświęcone bogu Bolowi), na którym stoi obecna świątynia Bela. Czczony był jako władca niebios, co widać wyraźnie na suficie w świątyni w północnym talamosie, na którym Bel (Jowisz) ukazany jest w centrum reliefu, a otacza go sześcioro bogów-planet (Jarhibol - słońce, Aglibol - księżyc, Astarte - Wenus, Arsu - Mars, Saturn - Malakbel, Merkury - Nabu). Bela nigdy nie przedstawiano w pojedynkę. Ukazywano go głównie w triadzie wraz z bogiem-słońcem i bogiem-księżycem lub w towarzystwie Isztar/ Astarte, która nazywana była Belti (*Nasza Pani*) lub Baalat (*Twoja Pani*).

Aglibol w panteonie palmyreńskim występuje jako bóg księżyc. Jego imię oznacza *cielę* (lub *byk*) *Bola*. Początkowo traktowano go jako bóstwo płodności. W sztuce przedstawiany jest pod postacią mężczyzny z sierpem księżyca, przypominającym bycze rogi za głową. We wcześniejszych przedstawieniach księżyc znajdował się nad jego głową. W ikonografii występuje również w towarzystwie Baalshamina i Malakbela, (który w świątyni Baalshamina występuje jako bóstwo solarne, a jego imię oznacza *Posłaniec Pana*). Z tym ostatnim Aglibol występuje jako boska para Palmyry. Bogowie mieli wspólne sanktuarium, nazywane *świętym drzewem*, które przedstawiono na belce w świątyni Bela i na steli znajdującej się w Rzymie (obie płaskorzeźby ukazują bogów podających sobie ręce przed cyprysem).

Baalshamin pochodzi z terenów zachodnich. Najprawdopodobniej wywodzi się od Hadada, boga burzy. Imię Baalshamin oznacza *Pana niebios*. Jego postać, podobnie jak postać Bela, utożsamiana jest z greckim Zeusem. Ich ikonografia jest bardzo zbliżona. Obaj przedstawiani są jako mężczyźni z bujnymi brodami, na głowie mają korony lub *kalathosy*, a w rękach trzymają wiązkę piorunów (w przypadku boga palmyreńskiego mogła to być wiązka zboża, rzadziej kula ziemską)(Drijvers 1976, p. 14). Baalshamin jako zwiastun burzy i deszczu symbolizował zagrożenia, ale jednocześnie odnowę życia i płodność. Do Palmyry przywieziony został w II w. p. n. e. przez koczowniczy lud Bene-Ma`azin, który w I w. p. n. e. wybudował mu sanktuarium (Starcky, Gawlikowski 1985, p. 98). W inskrypcjach wspominany jest jako *Pan Świata*, a także *dobry i wynagradzający* (Drijvers 1976, p. 14). Baalshamin w ikonografii przedstawiany jest w towarzystwie Aglibola i Malakbela. Aglibol, jako bóstwo solarne w triadzie Baalshamina, zajmuje miejsce honorowe po prawej stronie boga naczelnego, natomiast Malakbel - bóstwo solarne - ukazany jest po stronie lewej. Podkreśla to znaczenie i przewagę Księżyca nad Słońcem w kulcie religijnym.

Jarhibol jest postacią w panteonie palmyreńskim utożsamianą z greckim Apollonem -bogiem słońcem. Interesujące jest jednak tłumaczenie imienia semickiego boga. W językach aramejskim i kananejskim słowo *YRH* oznacza *księżyc* lub *miesiąc księżycowy* (Łukasiak 1974, p. 8). Wynika z tego, że imię Jarhibol oznacza *Księżyc Bola*. Jako bóg lunarny, został on opiekunem źródła Efqa (inskrpcja z tą informacją widnieje na ołtarzu znajdującym się przy wejściu do źródła), co czyni go dostarczycielem deszczu i opiekunem urodzaju. Jako bogu-słońcu przypisywano mu rolę wyroczni, sędziego oraz

miał odpowiadać za wybieranie i mianowanie nowych urzędników (Łukasiak 1974, p. 7). Ostateczne, zadowalające rozwiązane zagadki czy Jarhibol był bóstwem słonecznym czy księżycowym nie zostało znalezione. Aczkolwiek, większość źródeł podaje Jarhibola jako boga słońce.

Świątynia Bela

Świątynia Bela jest najważniejszym i najciekawszym zabytkiem Palmyry. Wybudowana została w południowo - wschodniej części miasta. Jest to budowla, która mimo drobnych uszkodzeń, przetrwała do naszych czasów w bardzo dobrym stanie. Wzniesiona została na sanktuarium zwanym „wysokim miejscem”, które poświęcono bogu Bolowi (Krzechowicz 1974, p. 53). Nazwa „Wysokie miejsce” analogią i odnosiło się do wzgórza, na którym w III w. p. n. e. stało sanktuarium. Zachowana do dnia dzisiejszego świątynia ukończona została przed 6 kwietnia 32 n. e. (za rządów Tyberiusza), o czym świadczy inskrypcja opisująca poświęcenie świątyni właśnie tego dnia (Starcky, Gawlikowski 1985, p. 117). Przez cały okres swojego funkcjonowania, sanktuarium poddano kilku małym przebudowom.

Charakterystyczny jest wygląd świątyni, ponieważ składa się z ona dwóch części – wielkiego, prawie kwadratowego (205m x 210m) dziedzińca i wybudowanej po środku celli (ok. 40m x ok. 14m). Dziedziniec otoczony jest portykiem z dwoma rzędami kolumn korynckich (wyjątkiem jest portyk zachodni, w którym znajduje się tylko jeden z podwyższonym rzędem podpór). Tutaj także znajdowały się ogromne propyleje z trzema przejściami i ośmiokolumnowym portykiem u szczytu schodów wejściowych. Na dziedzińcu zachowały się: ołtarz ofiarny (znajdujący się na północny - zachód od celli) i basen. Wiemy dzięki temu, że miejsce to wykorzystywano do odbywania rytuałów związanych z oczyszczeniem oraz do składania ofiar.

Z dziedzińca do celli można się dostać dzięki schodkowej rampie, znajdującej się przy zachodniej ścianie budynku. Wejście do środka ulokowano asymetrycznie, na dłuższej ścianie. Powodem tego działania były adyty, znajdujące się na krótszych bokach świątyni. Aby wewnątrz świątyni było dobrze oświetlone, w dłuższych ścianach umieszczono po cztery duże okna.

Do adytonu północnego i południowego prowadziły ogromne schody (w północnym jednak się nie zachowały). Pod schodami północnymi znajdowała się krypta, której podłogę wyłożono mniejszymi płytami). Do głównego pomieszczenia adytonu północnego prowadził wielki otwór drzwiowy. We wschodniej części znajdowało się małe pomieszczenie boczne, a od zachodu mur, oddzielający klatkę schodową, prowadzącą prawdopodobnie na dach sanktuarium. Na niższym poziomie pomieszczenia bocznego przed podniesieniem posadzki, znalezione zostały dwa bloki kamienne, które interpretowane są jako łożo boga Bela (Pietrzykowski 1997). Plafon głównego pomieszczenia dekorowany jest przedstawieniem siedmiu bóstw palmyreńskich, otoczonych przez dwanaście znaków Zodiaku. Nadproże nad przejściem

do pomieszczenia bocznego zdobione jest przedstawieniem figuralnym, ukazującym postać z rozpostartymi skrzydłami.

Do południowego adytonu również prowadziły ogromne schody, za którymi znajdowały się wejścia do klatek schodowych, prawdopodobnie prowadzących (podobnie jak w adytonie północnym) na dach. Pomieszczenie główne jest prostokątne, a z boków poprzeczne mury odgradzają klatki schodowe. W odróżnieniu od przeciwnego adytonu, wejście do środka umożliwia znacznie zmniejszony otwór drzwiowy. Zdobienie również jest znacznie uboższe, na suficie znajduje się tylko rozeta, wpisana w okrągły medalion umieszczony w kwadratowym polu, dookoła którego znajdują się mniejsze rozetki.

Pierwsze informacje i opisy świątyni uzyskano już w XVIII wieku i w początkach XIX, dzięki takim podróżnikom jak Robert Wood, Henry Dawkins i Jane Digby. Pierwsze prace naukowe na terenie świątyni przeprowadzone zostały w 1902 roku przez Otto Puchsteina i w 1917 przez Theodora Wieganda (obydwie misje ograniczyły się do studiowania zabytków, znalezionych na terenie budowli). Prawdziwe wykopaliska rozpoczął w latach 1930-1932 Henry Seyrig, które następnie przejął i prowadził Robert Amy.

Ikonografia Jarhibola w świątyni Bela

Identyfikacja bóstw palmyreńskich jest rzeczą dosyć trudną i pracochłonną. Niektóre płaskorzeźby i malowidła zaopatrzone są w inskrypcje dedykacyjne, dzięki czemu łatwo odgadnąć tożsamość bogów, aczkolwiek niektórym przedstawieniom niestety brakuje tego elementu. Podczas identyfikacji wykorzystywane są znane już detale ikonograficzne, lub porównanie z innymi przedstawieniami bóstw. Interesującą postacią w panteonie palmyreńskim, ze względu na swoją dwoistą naturę jest bóg Jarhibol.. Jego przedstawienia znane są z wielu starożytnych miast, m.in. Dura Europos, Emesa, Khirbet Wadi Suwan i oczywiście Palmyra.

Niniejszy artykuł ma za zadanie omówienie przedstawień Jarhibola ze świątyni Bela w Palmyrze. Pierwszym z nich jest plafon znajdujący się w północnym talamosie. Widać na nim siedem bóstw-planet w otoczeniu dwunastu znaków zodiaku. Centralne miejsce zajmuje Bel-Jowisz. Ukazany został jako mężczyzna bez brody, ubrany w drapowany w fałdy *himation*, na głowie prawdopodobnie znajdował się *kalathos* (Brykczyński 1975, p. 57). Jarhibol-Słońce znajduje się przy znaku Panny, z charakterystycznymi promieniami słonecznymi wokół głowy. Przy skorpionie znajduje się Hermes-Merkury, który rozpoznany został dzięki fragmentom skrzydełek przy głowie. Trzeci z kolei (idąc wg wskazówek zegara) jest Malakbel-Saturn, który, zanim został związany z kultem solarnym, uznawany był za bóstwo wegetacji, na co wskazuje trzymany przez niego sierp ofiarny. Po lewej stronie Malakbela ukazano bogini Astarte-Wenus, która głowę przystrojona ma welonem. Przy znaku Byka widzimy Aglibola-Księżyc. Zidentyfikować go można dzięki zachowanemu fragmentowi sierpa księżyca.

Jako ostatni, przy znaku Raka znajduje się Arsu-Mars. Przedstawiono go w stożkowatym hełmie, z tarczą i włócznią, atrybutami świadczącymi o jego wojennym charakterze.

Pewna wydaje się tutaj identyfikacja Jarhibola i Aglibola, dwóch bóstw prawie zawsze towarzyszących Belowi, co ukazuje znaczenie Słońca i Księżyca w panteonie palmyreńskim. Prawdopodobnie dlatego też w roku 33 n. e. (Brykczyński 1975, p. 63) powstają pierwsze triady Bela.

Triada Bela utworzona była z trzech bogów: Bela, znajdującego się zawsze po środku, Jarhibola, ustawionego zawsze po prawej stronie Władcy Niebios i Aglibola, zawsze ustawionego po jego lewej stronie. Takie przedstawienie pokazuje nam wyższość boga Słońca nad Księżycem, gdyż to właśnie po prawej stronie głównego bóstwa znajduje się miejsce honorowe. Wielkiej triadzie towarzyszyć mogły również inne bóstwa, głównie Arsu lub Belti-Atargatis, co widać na fragmencie kolejnego przedstawienia, pochodzącego z Wielkiej Świątyni Bela. Na reliefie znajdują się cztery postacie. Pierwsza od strony lewej to bogini Belti-Atargatis. Ubrana jest w długą tunikę, która okryta jest dodatkowo płaszczem, na głowie ma *kalathos*, a w prawej ręce trzyma długie berło. Na prawo od bogini widzimy bóstwo z nimbem wokół głowy. Bez wątplenia jest to przedstawienie Jarhibola. Ubrany jest w typowo rzymski strój wojskowy: tunika z krótkimi rękawami, zbroja, oraz płaszcz spięty na ramieniu. W prawej ręce, podobnie jak bogini, bóg trzyma długie berło. Dalej stoi bóstwo główne, czyli Bel. Ubrany jest niemal identycznie jak Jarhibol, z tym wyjątkiem, że na głowie ma *kalathos*. Obok Bela widać Aglibola. Jego postać nie zachowała się w najlepszym stanie, ale można zauważyć, że ubrany był tak samo jak jego towarzysze, a dzięki fragmentarycznie zachowanemu sierpowi księżyca na ramionach postaci, możemy być pewni, że jest to bóg-Księżyc. Nie wiadomo, czy na reliefie znajdowały się jeszcze inne bóstwa. W inskrypcji zachowało się tylko jedno imię – „Aglibol”, ponieważ reszta uległa zniszczeniu (Łukasiak 1974, p. 11).

Jarhibol przedstawiany był również w swojej własnej triadzie, na którą składał się on sam, Aglibol, umieszczony zawsze z jego prawej strony, i Arsu, zawsze po lewej. W ten sposób utworzona została grupa kosmiczna Słońce-Księżyc-Ziemia (Łukasiak 1974, p. 17). Wyjątkowo zdarzało się, że dodatkowo pojawiała się również bogini Belti-Atargatis, utożsamiana z planetą Wenus, co przedstawia relief znaleziony w portyku świątyni Bela. Pierwsza postać to heros Herkules. Rozpoznawalny jest dzięki maczudze trzymanej w prawej ręce, krzaczastej brodzie, a także skórze lwa z Nemei w lewej ręce. Koło niego stoi kobieca postać w gęsto udrapowanej sukni i płaszczu, ze spiętymi włosami, wokół których znajduje się promienista aureola. Jest to bogini Belti-Atargatis. Z jej lewej strony stoi Aglibol, ubrany w *chiton* i *himation*, a w ręku trzyma liść palmowy. Na głowie ma sierp księżyca oraz promienisty nimb. Na samym końcu reliefu przedstawiony został Jarhibol, który prócz księżyca na głowie, przedstawiony jest identycznie jak jego towarzysz. Po prawej stronie Jarhibola powinien stać Arsu, lecz przez to, że rzeźba jest niekompletna, możemy tak tylko zakładać. Relief ten jest

wyjątkowy, ponieważ jako jedyny przedstawia bogów w greckim ubiorze dziennym, a nie, co widoczne było do tej pory, w rzymskich strojach wojskowych.

Belti-Atargatis mogła również występować zamiast Arsu. Takie przedstawienie widoczne jest na fragmentarycznie zachowanym reliefie z peristazy - celli świątyni Bela. Po środku płaskorzeźby widoczna jest męska postać w promienistym nimbie na głowie. Jarhibol ubrany jest w typowy strój wojskowy. Po raz pierwszy jednak ukazany został z mieczem z rękojeścią w kształcie głowy konia w lewej ręce. Obok Jarhibola widać boga Aglibola z sierpem na głowie, który ubrany jest tak samo jak towarzysz. Po przeciwnej stronie stoi bogini Belti-Atargatis. Jej głowa niestety się nie zachowała.

Ikonografia Jarhibola od I w. n.e. jest dokładnie określona. Bóg zawsze ukazywany jest w pozycji stojącej, z nimbem na głowie, bez brody, głównie w stroju wojskowym i z berłem w prawej ręce. Występowanie w triadzie Bela, po prawej stronie naczelnego boga, wskazuje na wyższość Słońca nad Księżycem. Również posiadanie własnej triady świadczy o wysokiej pozycji w panteonie palmyreńskim, a także szacunku, jakim był obdarzany przez mieszkańców Palmyry.

Artykuł ten przybliży postać boga Słońca- Jarhibola. Przedstawienie jego postaci przez czas funkcjonowania świątyni prawie w ogóle nie podlegało zmianom. Atrybuty, z jakimi występował, różnią się tylko w jednym przypadku, gdzie Jarhibol ubrany jest w strój wojskowy.

Bibliografia:

Ball W., *Rome in the East: the transformation of an empire*, New York 2001

Brykczyński P., „Astrologia w Palmyrze” [w:] *Studia Palmyreńskie*, zeszyt VI Warszawa 1975, 47-89

Dirven L. *The Palmyrenes of Dura Europos: a study of religious in Roman Syria*, Leiden 1999

Drijvers H. J. W., *The Religion of Palmyra*, Leiden 1976

Krzechowicz G., „Uwagi Nad Genezą Świątyń Palmyreńskich” [w:] *Studia Palmyreńskie*, zeszyt V, Warszawa 1974, 45- 81

Łukasiak E., „Ikonografia Yarhibola” [w:] *Studia Palmyreńskie zeszyt V* Warszawa 1974

Michałowski K., *Palmyra*, New York-Washington-London 1968, 7-43

Pietrzykowski M., *Adyta Świątyń Palmyreńskich*, Warszawa 1997

Ruprechtsberger E. M., *Palmyra. Geschichte, Kunst Und Kultur Der Syrischen Oasenstadt*, Linz 1987

Schlumberger D., *L' Orient Hellénisé*, Paris 1970

Starcky J., Gawlikowski M., *Palmyre*, Paris 1985

Teixidor J., *The Pantheon of Palmyra*, Leiden 1979